

Relacje kulturowe na pograniczu kujawsko-pomorskim w epoce brązu i początkach epoki żelaza

Studia archeologiczne nad pograniczami zaliczają się do najciekawszych sposobów oceny przebiegu procesów kulturowych w pradziejach. Obarczone są one jednak pewnymi trudnościami, wynikającymi z kilku powodów – przede wszystkim z konieczności porzucenia metod czysto faktograficznych w badaniach osadniczych, na rzecz rozbudowy ich przesłanek teoretycznych¹. Są one niezbędne, gdyż pojęcie „pogranicza” rozumiane może być na wiele sposobów i wielostronnie można je analizować. Świadczą o tym zarówno badania etnograficzne², jak też wnioski formułowane we współczesnej światowej antropologii. Ostatnie z nich podkreślają ścisły związek pomiędzy wybranym przez badacza modelem opisu kultur pradziejowych a interpretacją procesów zachodzących w rzeczywistości na pograniczach zajmowanych przez nie terytoriów³.

Rozważenie wskazanych problemów konieczne jest przed przystąpieniem do praktycznej analizy źródłowej. Także ten proces ulega komplikacji w wypadku badań pogranicza, gdyż towarzyszą mu częste zmiany perspektywy interpretacyjnej, przechodzenie z poziomu makroregionalnego do studiów mikroregionalnych i na odwrót. Zabiegi te służą przede wszystkim lepszemu zrozumieniu wieloaspektowej problematyki pogranicza kulturowego⁴.

W odniesieniu do sąsiedztwa kujawsko-pomorskiego, oprócz wyboru konkretnego modelu teoretycznego, rozstrzygnąć należy zagadnienie, jaki charakter w pradziejach posiadało pogranicze tych krain. Przedstawić można trzy odrębne hipotezy. W myśl pierwszej, pogranicze kujawsko-pomorskie zasiedlane było tak samo, jak otaczające je terytoria, niczym zatem nie wyróżniało się w stosunku do innych ekumen kujawskich i wschodniopomorskich. W drugiej hipotezie pogranicze kujawsko-pomorskie pozostawałoby obszarem całkowicie wyludnionym, pełniąc funkcję sensu stricto delimitacyjną. W przypadku trzeciej hipotezy zakładać można, że przez terytorium pogranicza kujawsko-pomorskiego przebiegały szlaki handlowe i kontakty interregionalne na osiach północ-południe oraz wschód-zachód. Śladem ich przebiegu były skupienia osadnicze w szczególności dogodnych warunkach terenowych (brody, przeprawy itp.). Wymienione hipotezy zweryfikowane zostaną w odniesieniu do długotrwałych procesów osadniczych na tle dziejów środowiska naturalnego północnej części Kotliny Toruńskiej.

1. Teoretyczne problemy interpretacji pogranicza kulturowych.

Istnienie granic i pogranicza kulturowych wynika bezpośrednio z odrębności regionalnych, szczególnie akceptowanych w odniesieniu do starożytnych Kujaw, lecz także Pomorza, Mazowsza, Małopolski, Śląska itp. Są one dla archeologów nie tylko przedmiotem wydzielonej analizy ale i okazują się stale obecnym modulem w podziałach kultur archeologicznych na grupy, podgrupy itp. Ustalenia takie nie posiadają z reguły solidnych podstaw teoretycznych i są przykładem nie tyle odtwarzania, co raczej narzucania przeszłości schematów uważanych za prawdopodobne. Wynikają one z wielu wątpliwości co do kryteriów wewnętrznego podziału regionalnego kultur pradziejowych. Pojawia się wówczas pokusa łatwiejszego rozstrzygnięcia problemu przez nałożenie innych, np. geogra-

ficznych lub etnograficznych regionalizacji na ów, bardzo rozmyty i wieloznaczny, obraz zróżnicowania cech formalnych kultury archeologicznej. Można się bowiem spodziewać, że dyspersja wielu cech inwentarzowych pokryje się wtedy z wynikami regionalizacji geograficznej dając podstawę do odczytania zaobserwowanej korelacji jako potwierdzenia prawidłowości dokonanych podziałów ⁵.

Istnieją też bardziej obiektywne aspekty badań nad pograniczami kulturowymi w pradziejach. Wśród nich najważniejszą pozycję zajmują analizy czynników i mechanizmów formowania się regionalizmu, głównie w kontekście historycznych procesów długiego trwania, nawiązujące do koncepcji Fernanda Braudela ⁶. Czynnikiem regionotwórczym długiego trwania są przede wszystkim krajobrazowe granice podziału przestrzeni oraz charakterystyka ekologiczna zasiedlających ją populacji ludzkich (rozmieszczenie, dynamika demograficzna i zdolność eksploatacyjna). Najogólniej charakteryzując idealny mechanizm oddziaływania tych czynników można powiedzieć, że w perspektywie długotrwałej, niezakłóconej egzystencji społeczności ludzkich na jakimś obszarze, można oczekiwać iż pojawią się tam podziały regionalne odwzorowujące w swym przebiegu regionalizację geograficzną z charakterystycznymi dla niej, naturalnymi pograniczami ⁷. Przykładem tego zjawiska jest również Kotlina Toruńska, rozdzielająca geograficzny region Równiny Kujawskiej od ziem Pojezierza Krajeńskiego.

Na granicę, jako wypadkową naturalnych warunków geograficznych, przeobrażeń osadniczych i etnicznych, pierwszy zwrócił uwagę F. Ratzel, stojąc na stanowisku determinizmu geograficznego. W toku dalszych dyskusji powstały w nauce dwa kierunki: „geopolityczny” kontynuujący myśl Ratzela, któremu hołdowali uczeni niemieccy i „possybilistyczny”, unikający determinizmu, a uwzględniający „czynniki ludzkie”, uzewnętrzniające swoją rolę przede wszystkim w dynamice osadnictwa. Oprócz tych dwóch kierunków istnieje jeszcze trzeci, zajmujący się przestrzennym rozmieszczeniem i opisem faktów historycznych na tle środowiska geograficznego ⁸. Niezależnie od znaczeń przypisywanych czynnikom warunkującym przebieg procesów kształtowania się granic, stwierdza się zgodnie, że przecinają one przestrzeń geograficzną i stymulują rozwój różnorodnych cech pograniczy: etnicznych, językowych, obyczajowych i materialnych ⁹. Pogranicze jest więc strefą wydzielającą dwa obszary geograficzne, nie ze względu na ostrą i dlatego zawsze umowną linię demarkacyjną pomiędzy ustalonymi punktami, lecz z powodu właściwych im cech regionalnych ¹⁰.

Po wyznaczeniu zakresu semantycznego pogranicza kulturowego, odnieść należy go do deklaracji archeologicznych. Przyjmuje się w nich generalnie zasadę, że każda prawidłowo wydzielona jednostka taksonomiczna (kompleks kulturowy, kultura, grupa kulturowa) znajduje rzeczywisty odpowiednik badanego odcinka pradziejów ¹¹. W związku z tym wyróżnić można trzy główne modele kultur archeologicznych, warunkujące równocześnie odrębne sposoby pojmowania ich pograniczy. W pierwszej teorii przyjmuje się, że zasadnicze cechy opisujące daną kulturę rozkładają się równomiernie na całym obszarze jej występowania. Znaczy to, że praktycznie każde stanowisko przypisane danej kulturze zawiera zespół takich cech. David Clarke taki rodzaj pojmowania kultury archeologicznej nazwał „teorią bloków kulturowych” (*cultural brick theory*) ¹². W skrajnej postaci teoria ta implikuje rozumienie kultury archeologicznej jako monotetycznego zespołu wytworów o identycznych zasięgach ich dystrybucji, a co za tym idzie o wyraźnych, ostrych granicach. Jest to najczęściej w praktyce spotykane podejście do pograniczy kulturowych w archeologii, lecz jednocześnie posiada opinię najmniej odpowiedniego ¹³. Pewną modyfikacją *cultural brick theory* była rozwinięta w etnologii „teoria kręgów kulturowych” (*radial contour theory*). U jej źródeł leżały poglądy dyfuzjonizmu z lat dwudziestych XX w., rozbudowane przez F. Ratzela ¹⁴.

Najodpowiedniejsza z naszego punktu widzenia koncepcja pogranicza kulturowego w

pradziejach wynika z zasad „teorii politetycznej” (*polythetic theory*). Poszczególne wytwory jednej kultury rozdystrybuowane są niezależnie od siebie w różnych kierunkach i zakresach. Część z nich obecna jest w zespołach innych kultur i vice versa. Ze względu na wykładniczy zwykle spadek gęstości występowania danego wytworu przy granicach jego zasięgu, nawet stanowiska „pograniczne” znajdujące się w strefach przemieszania wytworów dwóch kultur, zawierają wyraźnie różniące się liczby wytworów charakteryzujących te kultury¹⁵. Politetyczna koncepcja kultur archeologicznych uwzględnia wieloaspektowy, nieostry charakter ich pograniczy. Mimo pewnego uproszczenia, pozwala lepiej analizować strefy przemieszania różnorodnych zjawisk, wyznaczone wzorami tradycji materialnej, społecznej i duchowej¹⁶.

2. Środowisko naturalne pogranicza kujawsko-pomorskiego

Pod względem fizyczno-geograficznym, pogranicze kujawsko-pomorskie przebiega wzdłuż północnej części Pradoliny Noteci-Warty, na odcinku pomiędzy ujściem Brdy do Wisły na wschodzie oraz ujściem Łobżonki do Noteci na zachodzie. Ten sposób określenia pogranicza kujawsko-pomorskiego wynika ze sposobu pojmowania zasięgu Kujaw w pradziejach, wypracowanego w toku badań Zakładu Prahistorii Polski Instytutu Prahistorii UAM w Poznaniu, pod kierunkiem prof. dr hab. Aleksandry Cofta-Broniewskiej¹⁷. Pradolina Noteci oddziela Pojezierze Żnińskie i Równinę Kujawską od Pojezierza Krajeńskiego¹⁸.

Wyznaczony jako pogranicze kujawsko-pomorskie fragment Pradoliny, wraz z wcięcią w nią doliną Brdy, w klasyfikacji subregionów fizyczno-geograficznych Polski obejmuje Kotlinę Toruńską¹⁹. Jest ona rozległą formą o kształcie elipsowatym. Ciągnie się na długości 90 km od Nakła do Nieszawy, zajmując powierzchnię 1850 km². Kujawsko krajeński fragment Kotliny Toruńskiej obejmuje jej część północną, ograniczoną wzgórzami morenowymi Pojezierza Krajeńskiego oraz krawędzią Równiny Kujawskiej²⁰. Genetycznie powstanie Pradoliny Noteci i Kotliny Toruńskiej związane jest z odpływem wód roztopowych w kierunku zachodnim podczas recesji ostatniego zlodowacenia z terenu Polski, czyli w czasie stadium pomorskiego zlodowacenia bałtyckiego²¹. Szerokość Kotliny Toruńskiej wynosi maksymalnie około 20 km, jednak zmniejsza się do 3-4 km w pobliżu Nakła nad Notecią. Minimalna wysokość dna Kotliny sięga 35 m. n.p.m., podczas gdy erozyjna krawędź Równiny Kujawskiej przebiega na wysokości około 80 m. n.p.m. a krawędź wzgórz morenowych Pojezierza Krajeńskiego wznosi się do 193 m. n.p.m. w Dębowej Górze²².

W odróżnieniu od sąsiednich równin i wysoczyzn, kształtowanych moreną denną i czołową ostatniego zlodowacenia, o krajobrazie wnętrza Kotliny Toruńskiej decydują liczne terasy, formy wydmore oraz zagłębienia po wytopionych bryłach martwego lodu²³. Stoki Kotliny pokrywa rozbudowany system teras. Najwyższa z nich usytuowana jest na wysokości 77 m. n.p.m., najniższa zaś, w rejonie ujścia Brdy, na poziomie 37-43 m. n.p.m. Erozyjne terasy wysokie i średnie (XI-IV) zbudowane są z utworów morenowych, piasków i żwirów, natomiast akumulacyjne terasy niskie (III-I) z mad i piasków rzecznych²⁴.

W środkowym rejonie kujawsko-krajeńskiej części Kotliny Toruńskiej terasy pokryte są wydmami. Obszar ten uznany jest za jeden z większych śródlądowych kompleksów wydmych w Polsce. Pola wydmore występują przede wszystkim na terasach wyższych²⁵, choć pojedyncze ich formy paraboliczne lub proste utworzyły się też na terasie zalewowej²⁶. Na wydmach powstawały ubogie gleby inicjalne i bielicoziemne. W obniżeniach (nieckach deflacyjnych, zagłębieniach wytopiskowych i dolinach rzek) zalegają gleby torfowe i murszaste²⁷.

Odmiennymi cechami geomorfologicznymi i glebowymi charakteryzują się w obrębie Kotliny Toruńskiej fragmenty wysoczyzny morenowej, odcięte w trakcie powstawania pradoliny od zasadniczej wysoczyzny (np. w rejonie Chrośnej i Kruszyna). Zbudowane są one z ciężkich glin zwałowych, a ich powierzchnie, zmodyfikowane procesami wydmy, pokrywają gleby brunatne²⁸. Uboga sieć wodna centralnej i południowo-wschodniej

części Kotliny ograniczona jest do stref przy wysoczyznach oraz dennych terasy zalewowej. Największe cieką należą do dwóch zlewisz: Wisły (Zielona Struga, Tążyna) i Odry (Noteć, Łobżonka, Rokitka).

Szata roślinna Kotliny Toruńskiej zdominowana jest przez dwie główne formacje: borów suchych oraz łąk. Bory, w przeważającej części sosnowe, rzadziej mieszane, porastają wielkie połacie wydm, gdzie towarzyszy im roślinność trawiasta. Sporadycznie spotykane są inne typy lasów: grądy niskie (przy skraju wysoczyzn), ciepłe dąbrowy (na wyższych terenach) oraz łągi olszowo-jesionowe (w dolinach rzek). Rozległe partie dolin rzecznych przekształcone zostały w łąki, natomiast suche zbocza parowów pozostały siedliskiem muraw kserotermicznych²⁹.

Współczesna roślinność Kotliny Toruńskiej zdecydowanie odbiega od obrazu środowiska pradziejowego. W neolicie i wczesnej epoce brązu skala przekształceń środowiskowych była mniejsza i nie przekraczała zasadniczo $\frac{1}{10}$ powierzchni Kotliny. Blisko dwukrotnie intensywniejsze zmiany otoczenia naturalnego zaszły w okresie trwania kultury łużyckiej. Ponowne osłabienie degradacji szaty roślinnej nastąpiło w okresach lateńskim i wpływów rzymskich. Dopiero osadnictwo średniowieczne przyczyniło się do stworzenia zespołów roślinnych Kotliny Toruńskiej, przetrwałych częściowo do końca XX wieku³⁰.

Porównanie zasięgu lasów późnośredniowiecznych (XIV w.) ze współczesnym ich rozprzestrzenieniem w Kotlinie wskazuje na wyraźne zmniejszenie się zasięgow siedlisk leśnych, szczególnie w dolinach rzek i strumieni. Po intensywnych melioracjach zastąpione zostały one przez zbiorowiska roślinności trawiastej. Na podstawie rekonstrukcji paleogeograficznych sądzić należy jednak, że pewne odcinki rzek, jak np. kujawski fragment Noteci oraz toruńsko-bydgoski odcinek Wisły, pozostawały już w starożytności częściowo bezleśne³¹, stwarzając dogodne warunki dla rozwoju kontaktów pomiędzy Krajną i Kujawami.

3. Pogranicze kujawsko-pomorskie we wczesnej epoce brązu.

Końcową fazę epoki kamienia i początki epoki brązu na Kujawach charakteryzowała mozaika kulturowa, połączona z dezintegracją starych tradycji neolitycznych kultury pucharów lejkowatych i kultury amfor kulistych³². W interstadium epoki neolitu i brązu na Wysoczyźnie Kujawskiej rozwijały się wpływy kultury ceramiki sznurowej, grupy radziejowskiej kultury pucharów lejkowatych, późnego stadium kultury amfor kulistych, kultury iwieńskiej oraz, śladowo, kultury pucharów dzwonowatych³³. Według J. Czebreszuka Kujawy oddzielone były w interstadium epok neolitu i brązu granicami ważnymi z geograficznego i kulturowego punktu widzenia. Do nich zaliczała się dolina Wisły na północnym wschodzie oraz bagna na dnie Kotliny Toruńskiej na północy. Obie strefy pograniczne były około 1800 p.n.e. równie szerokie jak dziś. Jest wielce prawdopodobne, że ich przekroczenie możliwe było tylko w skrajnie ekstremalnych warunkach pogodowych (np. po długotrwałych mrozach). Na tej podstawie sądzić należy, iż dolina Wisły i kujawsko-krajeński odcinek Pradoliny Noteci posiadały charakter granic relatywnie najbardziej szczelnych kulturowo³⁴. Środowisko naturalne Kujaw na przelomie neolitu i wczesnej epoki brązu podlegało głębokiej waloryzacji światopoglądowej, która obejmowała również rzadko zasiedlane rejony pradolinne. W Kotlinie Toruńskiej były to strefy przedproży „nieprzekraczalnych” kulturowo barier naturalnych (Wisła i bagna Pradoliny Noteci). Ponadto niezwykle sugestywna była granica krajobrazu równinnego i pradolinnego, w postaci krawędzi terenu dochodzącej często do 40 m wysokości. Obszar pradolinny mieszkańcom strefy równinnej przedstawiał się jako będący bliżej mitycznych podziemi³⁵. Być może na skutek analogicznego wartościowania krajobrazu pogranicza kujawsko-pomorskiego jedną z głównych ról w sferze światopoglądowo-obrzędowej pełniła symbolika akwaticzna, bogato reprezentowana w środowisku tradycji iwieńskiej oraz trzciniękiej³⁶.

Wskazane aspekty wartościowania pogranicznych rejonów Kujaw i Krajny nie wpływały jednak negatywnie na funkcjonowanie szlaków lądowych. Najważniejsze znaczenie w tym względzie posiadały doliny rzek, poczynając od Wisły, przez Zgłowiączkę, Bachorzę, Noteć po Wartę³⁷. Wzdłuż ich biegu rozprzestrzeniało się osadnictwo przełomu neolitu i epoki brązu. Skupienia stanowisk występują wzdłuż jezior Żnińskiego, Sobiejuskiego, Wąsoskiego i rzeki Gąsawki aż do jej ujścia w Noteci³⁸. Pozostałościami po przekraczaniu bagnistego dna Kotliny Toruńskiej są również obozowiska późnoneolityczne lub znaleziska pojedynczych kamiennych narzędzi kultury ceramiki sznurowej w okolicach Nakła³⁹, Kruszyna⁴⁰ oraz Bydgoszczy⁴¹.

Rola pogranicza kujawsko-pomorskiego wzrosła zdecydowanie w okresie kształtowania się wczesnobrązowej kultury iwieńskiej oraz w trakcie późniejszego rozwoju horyzontu trzcinieckiego. Na infiltrację tych społeczeństw w kierunku północnym hamująco mógł wpływać limes fizjograficzny w postaci rozległej Pradoliny Noteci. We wczesnej fazie epoki brązu barierę tę pokonywano na dwu osiach: brodu bydgoskiego i w punkcie leżącym na linii łączącej Kcynię z Wyrzyskiem. Oba miejsca przeprawowe znaczone są przez wyjątkowe występowanie metali w strefie pradolinnej, zwłaszcza w miejscu brodu bydgoskiego, funkcjonującego około 1700-1500 p.n.e. Fakt ten można interpretować jako oznakę istnienia tu etapowych stref przekazywanych w ramach systemu kultury iwieńskiej, lub też pomniejszych stref kontaktowych na trasach dalekosiężnej cyrkulacji dóbr kultury materialnej oraz poszukiwanych surowców⁴².

W omawianej fazie rozwoju cywilizacji wczesnobrązowej na ziemiach polskich wyraźna była rola doliny dolnej Odry, ważnej strefy oddziaływań kulturowo-wymiennych z południa, przy nie dającej się jeszcze określić podobnej roli dolnej Wisły, zwłaszcza w odniesieniu do pogranicza kujawsko-pomorskiego. Nie można też obecnie określić faktycznej roli bursztynu w wymianie. Barierę od południa tworzyła szeroka dolina środkowej Noteci, nie wykazująca w początkach epoki brązu wyraźniejszych powiązań kulturowo-wymiennych między Pomorzem a Wielkopolską. Niemal cała południowa część Pomorza odznacza się brakiem znalezisk osadniczych z tej fazy, co nie pozwala na wyznaczenie charakteru i rozmiarów tamtejszego osadnictwa na odcinku Pradoliny Noteci pomiędzy Nakłem a Bydgoszczą. Jedyny wyjątek stanowiła dalej na zachód wysunięta strefa u ujścia Noteci do Warty, którą uznać można za bardziej wyróżniającą się strefę kontaktową pomiędzy społecznościami Wielkopolski i Pomorza⁴³.

4. Pogranicze kujawsko-pomorskie w łużyckiej tradycji kulturowej

Ostatecznym wyrazem długotrwałego procesu unifikacji kulturowej zachodzącego od początku epoki brązu było powstanie nowego systemu, wywodzącego się z tradycji kręgu pól popielnicowych. Nowy system kultury, określany w skali ziem polskich mianem kultury łużyckiej, ukształtował się także na Kujawach oraz na terytorium Pomorza Wschodniego. Ziemia kujawska weszła w skład strefy wschodniej ekumeny łużyckiej, prawdopodobnie znacznie wcześniej niż rejony nadmorskie⁴⁴. Przemawiają za tym między innymi zespoły osadnicze z Narkowa nad środkową Bachorzą, charakteryzujące się cechami z pogranicza dwóch tradycji: trzcinieckiej i łużyckiej. Według J. Czebreszuka, M. Ignaszaka i J. Łosia, dzięki datowaniu osadnictwa narkowskiego na okres 1500-1400 p.n.e. Kujawy znalazły się w grupie regionów, które należy brać pod uwagę przy rozpatrywaniu problematyki genezy kultury łużyckiej⁴⁵.

Inaczej przedstawiają się początki kultury łużyckiej na północ od rubieży Pradoliny Noteci. Znany z Kujaw proces unifikacji kulturowej przebiegał szybciej na Pomorzu Zachodnim oraz, częściowo, środkowym i już w odniesieniu do końca III okresu epoki brązu (1300/1200 p.n.e.) mamy prawo mówić o wykształceniu się tam północno-zachodnich peryferii kompleksu, określanego jako kultura łużycka. Proces ten był powolniejszy na

Pomorzu Wschodnim. Rozpatrywać należy to zjawisko w ściślejszym powiązaniu z tworzeniem się regionalnych ugrupowań „łużyckich” we wschodniej Wielkopolsce i na Kujawach, a więc w kontekście procesu przebiegającego z południa na północ ⁴⁶. Badacze wskazują na ważną rolę pośredniczącą Kujaw w kontaktach z południem, jednak główną strefą była w tym zakresie dolina środkowej Noteci, ułatwiająca wędrówki z Kujaw i północnej Wielkopolski na pogranicze Pomorza Środkowego i Wschodniego ⁴⁷. Analizy kartograficzne osadnictwa wczesnołużyckiego na Pomorzu potwierdzają jego występowanie niemal wyłącznie w strefie przymorskiej, położonej na linii Koszalin- Bytów- Kościerzyna- Gdańsk. Według Z. Bukowskiego uderza brak wczesnych osad i grobowców łużyckich w południowo-wschodnich rejonach dorzeczy Wierzycy, Wdy i Brdy ⁴⁸, a więc również w pogranicznej strefie kujawsko-pomorskiej pomiędzy Nakłem a Bydgoszczą. Pewnym wytłumaczeniem tego zjawiska są wnioski J. Dąbrowskiego, który wykazał, że z momentem pojawienia się kultury łużyckiej załamała się wymiana bursztynu ⁴⁹, dobrze prosperująca w epokach wcześniejszych ⁵⁰. Przypuszczać należy, że zaniechano wędrówek przez pogranicze kujawsko-pomorskie i dalej wzdłuż dolnej Wisły, z powodu upadku kultury mykeńskiej, będącej wielkim odbiorcą tego surowca ⁵¹.

Renesans kontaktów handlowych pomiędzy południem Europy, w tym głównie Kotliną Karpacką i Transdanubią, a Pomorzem Wschodnim zaznaczył się na przełomie młodszych faz epoki brązu oraz wczesnej epoki żelaza ⁵². Towarzyszyło temu procesowi kształtowanie się bardziej ustabilizowanych form osadniczych, znamionujące powstanie grupy kaszubskiej kultury łużyckiej. Osadnictwo pogranicza kujawsko-pomorskiego uległo również rozbudowie, jednak jak sądzi Z. Bukowski, szczególnie pomiędzy Bydgoszczą a Świeciem łączyło się ono z wpływami grupy chełmińskiej, nie zaś z tradycją wschodnio-pomorską oraz kujawską ⁵³. Według W. Szafrąńskiego obecność ozdób o cechach „wschod-

Przebieg szlaków handlowych na przełomie epoki brązu i okresu Halsztackiego na ziemiach polskich, według Z. Bukowskiego, *Pomorze w epoce brązu w świetle dalekosiężnych kontaktów wymiennych*, Gdańsk 1998, s. 359 (1 – prawdopodobny przebieg, 2 – przypuszczalny przebieg) Repr. J. Woźny

niopomorskich” na terenie Wielkopolski miała być wynikiem wypraw zbrojnych z tej części Polski przez Kotlinę Toruńską ku terenom na północ od Noteci i uprowadzania specjalistów – brązowników⁵⁴. Słabo zasiedlona strefa południa Pojezierza Krajeńskiego i Wysoczyzny Świeckiej, a także nie wykazujący zakłóceń rozwój osadnictwa kształtującej się grupy kaszubskiej przeczą temu pogładowi. W opinii Z. Bukowskiego obecność w Wielkopolsce form „pomorskich” winna być rozpatrywana przede wszystkim jako wynik obustronnych kontaktów wymiennych⁵⁵.

Ze wspomnianych powodów koncentracje osadnictwa późnobrązowego na krawędziach Pradoliny Noteci nie mogą być interpretowane w kontekście pogranicza tradycji pomorskiej i północno-wschodnio wielkopolskiej w obrębie zespołów łużyckich. Podobnej roli nie pełniła też dolina Wisły, skoro na jej lewobrzeżu występowały materiały zaliczone przez Z. Bukowskiego do tradycji łużyckiej z ziemi chełmińskiej⁵⁶. W obrębie pogranicza kujawsko-pomorskiego występują dwie koncentracje stanowisk kultury łużyckiej. Pierwsza z nich obejmuje region Nakła, Potulic i Ślesina, jednak dominują tam niesprecyzowane punkty osadnicze, dokumentowane dzięki badaniom w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski⁵⁷. Prawdopodobnie w późnej epoce brązu okolice Nakła nie były jeszcze interregionalną strefą kontaktową⁵⁸, bowiem brak stanowisk łużyckich poza samą krawędzią Wysoczyzny Krajeńskiej⁵⁹.

Zdecydowanie bardziej zróżnicowane osadnictwo łużyckie występuje wokół ujścia Brdy do Wisły. Zarejestrowano tam zarówno rozległe cmentarzyska popielnicowe⁶⁰, punkty osadnicze⁶¹ jak też skarby wyrobów brązowych⁶². Ponieważ brak jest przesłanek do wysunięcia hipotezy o ponadregionalnym znaczeniu strefy bydgoskiej w dalekosiężnej wymianie kultury łużyckiej⁶³ przyjąć należy inne wyjaśnienie dla znalezisk łużyckich znad dolnej Brdy. Najprawdopodobniej mamy do czynienia ze śladami osadnictwa oraz wymiany wewnątrz tej samej grupy regionalnej w strefie pogranicznej pod silnymi wpływami społeczności łużyckich z ziemi chełmińskiej⁶⁴.

Rozmiary kontaktów pomiędzy rejonem nadbałtyckim a Kujawami i Wielkopolską za pośrednictwem rubieży Kotliny Toruńskiej uległy znacznej intensyfikacji we wczesnej epoce żelaza. Główny szlak handlowy wkraczał na ziemie polskie poprzez Bramę Morawską, aby w południowej Wielkopolsce rozdzielić się na trzy odnogi: wzdłuż Odry, w stronę kluczowego przejścia z Wielkopolski na Pomorze w rejonie Czarnkowa oraz w stronę Kujaw i bydgoskiego zakola Wisły⁶⁵. Na interesującym nas odcinku Kotliny Toruńskiej, tworzącym naturalne pogranicze kujawsko-pomorskie, wyraźnie zaznacza się omijanie przez uczestników wymiany handlowej podmokłego dna Pradoliny Noteci. Z. Bukowski i A. Niesiołowska – Wędzka dostrzegają wiodącą rolę ziemi chełmińskiej, jako regionu łączącego Pomorze Wschodnie z Południem. W związku z tym hipotetycznie zakładać należy istnienie przeprawy przez Wisłę na południe od ujścia Brdy, na wysokości grodu łużyckiego w Kamieńcu. Stanowiłby on ogniwo pośredniczące pomiędzy grodami kujawskimi a osiedlami obronnymi kultury łużyckiej leżącymi na prawobrzeżu dolnej Wisły⁶⁶. Śladem takiego umiejscowienia interregionalnej strefy kontaktowej może być przynajmniej część z licznych skarbów datowanych na okres halsztacki w rejonie podbydgoskim⁶⁷.

5. Pogranicze kujawsko-pomorskie w okresie lateńskim

W młodszych fazach okresu halsztackiego i na początku okresu lateńskiego pogranicze kujawsko-pomorskie uzyskało charakter wewnętrznej rubieży rozdzielającej skupienia osadnicze kultury wschodniopomorskiej. Na północ od Pradoliny Noteci, w strefie Pomorza Gdańskiego, znajdowały się rdzenne terytoria tej społeczności. Posuwając się w ciągu wczesnego podokresu lateńskiego w głąb Wielkopolski, dawnego terytorium kultury łużyckiej, i oddalając się od pierwotnych siedzib kaszubskich, przedstawiciele kultury wschodniopomorskiej stanowili coraz mniejszy procent wśród ludności miejscowej, coraz

słabiej oddziaływali na tę ludność i coraz silniej ulegali jej wpływowi⁶⁸. Pogranicze kujawsko-pomorskie stanowiło wielokrotnie barierę dla rozprzestrzeniania się wyznacznikowych cech kultury wschodniopomorskiej z północy na południe ziem polskich. Wskazać w tym zakresie można między innymi zwyczaj nakrywania popielnicy misą⁶⁹, stosowania tzw. popielnic domkowych i „oczkowych”⁷⁰, usypywania kurhanów nad pochówkami⁷¹, a także konstruowania grobowców skrzynkowych zawierających nawet kilkanaście popielnic⁷².

Strefa pogranicza kujawsko-pomorskiego, szczególnie w obrębie północnej krawędzi Pradoliny Noteci, przy ujściu Brdy do Wisły, uznawana jest za rejon zetknięcia się tradycji kultury wschodniopomorskiej z grupą chełmińską kultury łużyckiej. Na skutek tej konfrontacji powstawały cmentarzyska z pochówkami mieszanymi, ze znacznym udziałem grobów kloszowych, np. w Bydgoszczy i Gościeradzu⁷³. Podobna sytuacja panowała bezpośrednio na południe od Pradoliny Noteci. Na uwagę zasługuje fakt braku cmentarzysk kujawskich o jednorodnych formach grobów, przy powszechnym występowaniu nekropolii obejmujących pochówki skrzynkowe, podkloszowe, pozbawione obstawy oraz jamowe⁷⁴. Znajduje tu wyraźne odzwierciedlenie polityczna koncepcja kultur i nieostrego, wieloaspektowego charakteru ich pograniczy, obejmujących strefy przemieszania różnorodnych zjawisk społecznych i duchowych⁷⁵.

Rozpoznanie zasiedlenia pogranicza kujawsko-pomorskiego w okresie lateńskim przez ludność kultury wschodniopomorskiej utrudnione jest występowaniem źródeł wyłącznie grobowych. Cała północna krawędź Kotliny Toruńskiej, od ujścia Brdy po ujście Rokitki i Łobżonki do Noteci⁷⁷, zawiera liczne cmentarzyska ciałopalne. Jedynie na podstawie rozmieszczenia tych stanowisk można wyznaczyć rejon hipotetycznego przekraczania Pradoliny Noteci przez społeczności wschodniopomorskie w ich wędrówkach na Kujawy i do północnej Wielkopolski. Prawdopodobnie główną rolę pełniły w tym zakresie okolice Nakła, w miejscu wyraźnego przewężania się szerokiej, zabagnionej doliny Noteci. Teren ten pełnił funkcję strefy kontaktowej jeszcze dla społeczności łużyckich we wczesnej epoce żelaza⁷⁹. Także stanowiska kultury wschodniopomorskiej z okresu lateńskiego grupują się po obu stronach Kotliny Toruńskiej, w południowej części Pojezierza Krajeńskiego⁷⁹ oraz na północy Pojezierza Gnieźnieńskiego⁸⁰. Znacznie mniejszą rolę interregionalną pełniły okolice Bydgoszczy, dość gęsto zasiedlone przez ludność wschodniopomorską po północnej stronie ujściowego odcinka Brdy⁸¹. Brak istotnych skupisk osadniczych pomiędzy Notecią a Wisłą, na południe od Bydgoszczy, dyskwalifikuje jednak przypuszczalnie kontaktową funkcję tego odcinka pogranicza kujawsko-pomorskiego⁸².

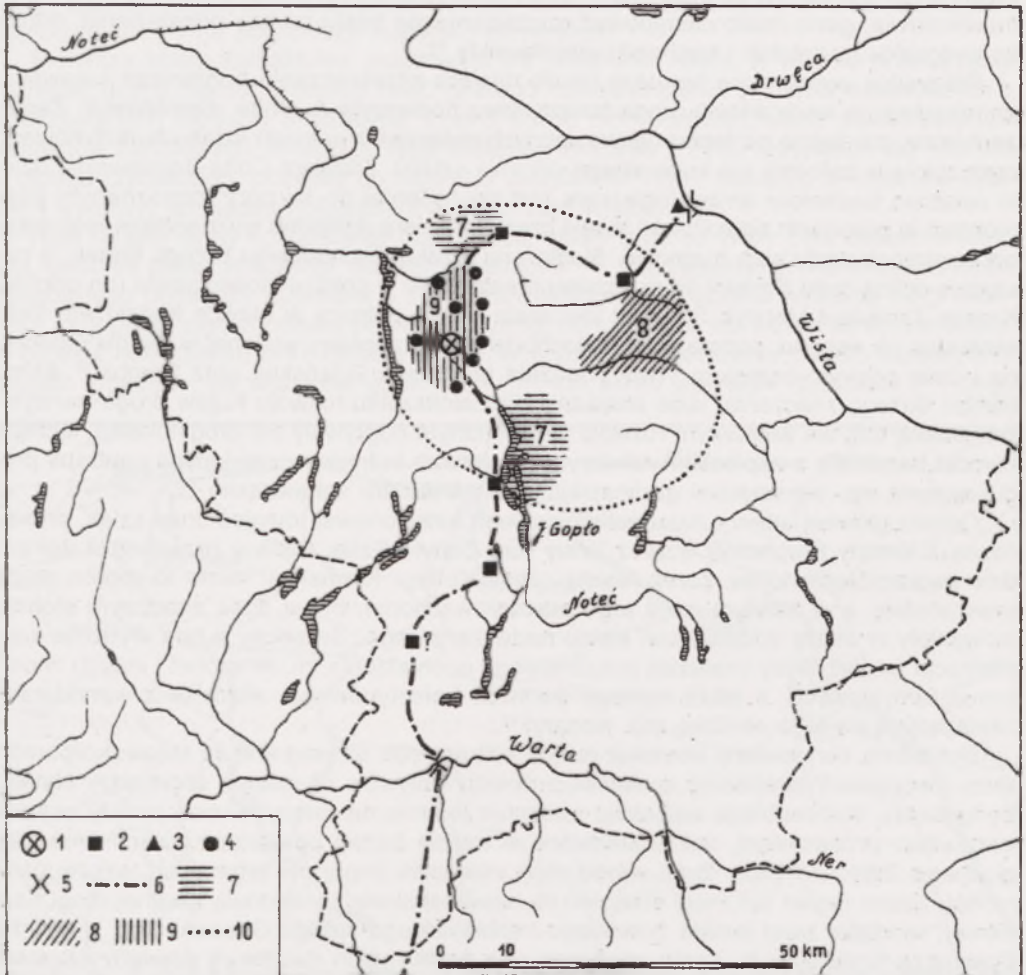
6. Pogranicze kujawsko-pomorskie w okresie wpływów rzymskich.

U schyłku starożytności strefa pogranicza kujawsko-pomorskiego w zasięgu Kotliny Toruńskiej rozdzielała osadnictwo kultury wielbarskiej z Krajny i Kaszub⁸³ od osadnictwa grupy kruszańskiej kultury przeworskiej na Kujawach⁸⁴. Dodatkowo przez analizowane pogranicze przebiegały szlaki handlowe o znaczeniu interregionalnym oraz lokalnym. Zagadnienia te posiadają bogate odzwierciedlenie w literaturze archeologicznej, lecz nie osiągnęły jeszcze ostatecznych rozstrzygnięć, pozostając przedmiotem dyskusji naukowych⁸⁵.

Na obszarze Kotliny Toruńskiej dominują stanowiska związane z północnymi peryferiami kujawskiego ugrupowania kultury przeworskiej. Znaleźiska koncentrują się nad Tążyną, Zieloną Strugą⁸⁶, na prawym brzegu bydgoskiego odcinka Brdy⁸⁷ oraz w okolicach Nakła nad Notecią⁸⁸. Mniejszą rolę w krajobrazie kulturowym pogranicza kujawsko-pomorskiego odgrywają stanowiska łączące się ze społecznością wielbarską. Według T. Grabarczyka od południa obszar zajęty przez kulturę wielbarską jest oddzielony pasem niezasiedlonym, poza którym obserwujemy dopiero na północy Kujaw zwarte osadnictwo kultury przeworskiej⁸⁹. W kontekście kolonizacji wielbarskiej, prowadzonej z północy na południe ziem polskich, pogranicze kujawsko-pomorskie, poza pojedynczymi znaleźiska-

mi z Bydgoszczy, prezentuje zdecydowanie obraz pustki osadniczej⁹⁰. Przenikanie ludności wielbarskiej do Wielkopolski następowało wzdłuż stref kontaktowych położonych dalej na zachód z biegiem Noteci, między innymi w sąsiedztwie Ujścia i Krzyża, pomiędzy Gwdą oraz Drawą⁹¹.

Najciekawszym i najbardziej dyskusyjnym aspektem dziejów pogranicza kujawsko-pomorskiego w okresie wpływów rzymskich jest przebieg szlaków handlowych o charakterze interregionalnym. Na ten temat sformulowano wiele hipotez, z których najstarsze pojawiły się już w połowie XIX wieku. Bogaty rejestr otwiera praca J.N. Sadowskiego, poświęcona starożytnym drogom m.in. w dorzeczu Odry i Wisły. Według wspomnianego badacza trasa szlaku bursztynowego miała prowadzić z Kalisza przez Kleczew, Mogilno

Przebieg głównego szlaku bursztynowego z Kujaw na Pomorze, według A. Cofta-Broniewska, Grupa kruszańska kultury przeworskiej, Poznań 1979, s. 135 (1 – emporium w Kruszy Zamkowej, 2 – punkty etapowe na szlaku bursztynowym, 3 – osiedle „przeprawowe” w Otłoczynie, 4 – ważniejsze kompleksy osadnicze aglomeracji Askaukalis, 5 – strefy przeprawowe przez Wartę i Wisłę, 6 – przebieg szlaku bursztynowego, 7 – strefy osadnicze o profilu rolniczym, 8 – strefa osadnicza o profilu metalurgicznym, 9 – strefa aglomeracji Askaukalis, 10 – zasięg grupy kruszańskiej)
Repr. J. Woźny

do przeprawy przez Gąsawkę i dalej ku Bydgoszczy oraz Zatoce Gdańskiej⁹². Nieco inaczej rekonstruował przebieg szlaku K. Majewski w połowie XX wieku. Jego zdaniem „droga bursztynowa” biegła z Kalisza Prosną i następnie wzdłuż zachodnich brzegów jezior kujawskich zdążała ku Bydgoszczy i do Osieleska, a dalej wzdłuż obu brzegów Wisły do Bałtyku i jego wybrzeżem do Sambii⁹³. Odmienne stanowisko w tej kwestii zajął W. Kowalenko, wysuwając pogląd o dominacji komunikacji wodnej na całym odcinku Kalisz-Bałtyk. Szlak bursztynowy prowadził według niego Prosną, Wartą, Goplenicą, jeziorami kujawskimi i następnie albo Bachorzą, albo Notecią i Brdą do Wisły i dalej tą rzeką, potem Nogatem przez Zalew Wiślany aż do Sambii. W. Kowalenko nie wykluczał jednak możliwości korzystania z traktów lądowych, zwłaszcza z jednego, który jego zdaniem biegł od Konina wzdłuż zachodniego brzegu jezior kujawskich przez Ślesin i Kruszvicę do Inowrocławia, gdzie miało następować rozdzielenie się traktu na trzy odgałęzienia: noteco-bydgoskie, toruńskie i bachorsko-włocławskie⁹⁴.

Wszystkie wymienione hipotezy co do miejsca przekraczania pogranicza kujawsko-pomorskiego w wędrówkach drogą bursztynową podważyła A. Cofta -Broniewska. Zaprezentowała ona teorię na temat dalekosiężnych połączeń w ramach szlaku bursztynowego oraz opinię w zakresie roli kujawskiego odcinka szlaku. Zdaniem Cofta-Broniewskiej dzięki ostatnim badaniom archeologicznym jest on najlepiej do tej pory rozpoznany fragmentem w granicach ziem Polski, dzięki czemu w miarę dokładne wyznaczenie jego trasy nie nastęrcza większych trudności. Biegła ona wzdłuż zachodniego brzegu Gopła, a następnie doliną rzeki Smierni do przeprawy przez Noteć w pobliżu Inowrocławia (na odcinku Krusza Zamkowa-Mątwy). Stamtąd kierowała się ku północy w okolice Kaczkowa, skąd skręcając na wschód, poprzez Opoki dochodziła do przeprawy wiślanej w rejonie Otloczy na i dalej prawym brzegiem Wisły podążała ku Zatoce Gdańskiej oraz Sambii⁹⁵. Mimo bardzo dużego znaczenia, jakie posiadała dla całokształtu rozwoju Kujaw droga tranzytowa, istotną rolę we właściwym rozwoju wewnętrznym odgrywały też drogi lokalne, łączące ośrodki handlowe z zapleczem rolniczym, zagłębiem hutniczym czy innymi centrami produkcyjnymi, np. warsztatami garncarskimi lub ośrodkami solowarskim⁹⁶.

Oprócz głównej arterii szlaku bursztynowego funkcjonował również drugi szlak, prowadzący z Kotliny Karpackiej wzdłuż Wisły nad Bałtyk. Szlak wiślany przechodził wprawdzie pograniczem Kujaw, przez lesistą część Kotliny Toruńskiej, mimo to region grupy kruszańskiej, a w każdym razie jego odcinek wschodni, był w dość znacznym stopniu wciągnięty w strefę oddziaływań traktu nadwiślańskiego. Świadczy o tym wyraźna koncentracja wzdłuż Wisły znalezisk południowego pochodzenia, m. in. monet i innych importów przemysłowych, a także samego surowca bursztynowego, włącznie z warsztatami zajmującymi się jego obróbką (np. Konary)⁹⁷.

Dokładnie zarysowany kontekst relacji kulturowych na pograniczu kujawsko-pomorskim umożliwia interpretację znalezisk z okresu wpływów rzymskich spomiędzy Nakła i Bydgoszczy. Koncentracja nakielska obejmuje jedynie niesprecyzowane punkty osadnicze kultury przeworskiej, dokumentowane w trakcie badań powierzchniowych Archeologicznego Zdjęcia Polski. Brak wśród nich znalezisk importów rzymskich, szczególnie monet, zatem region ten mógł stanowić co najwyżej strefę kontaktową lokalnej drogi handlowej, wiodącej znad jeziora żnińskiego i sobiejuskiego wzdłuż Gąsawki oraz Noteci na Pojezierze Krajeńskie⁹⁸. Zgoła odmienną rolę pełnił region osadniczy pomiędzy Solcem Kujawskim a Bydgoszczą. Z tego obszaru pochodzi kilkanaście znalezisk monet rzymskich, w większości przypadków datowanych na młodszą i późną fazę okresu wpływów rzymskich (2 poł. II w.-III w. n.e.)⁹⁹. Bardzo dobrze konweniuje to ze spostrzeżeniem A. Cofta-Broniewskiej, iż szlak wiślany, konkurencyjny wobec klasycznej drogi bursztynowej, nabrał szczególnego znaczenia od III w. n.e., gdy w rezultacie wydarzeń politycznych i kryzysu gospodarczego Italia, a nawet północne prowincje imperium przestały być

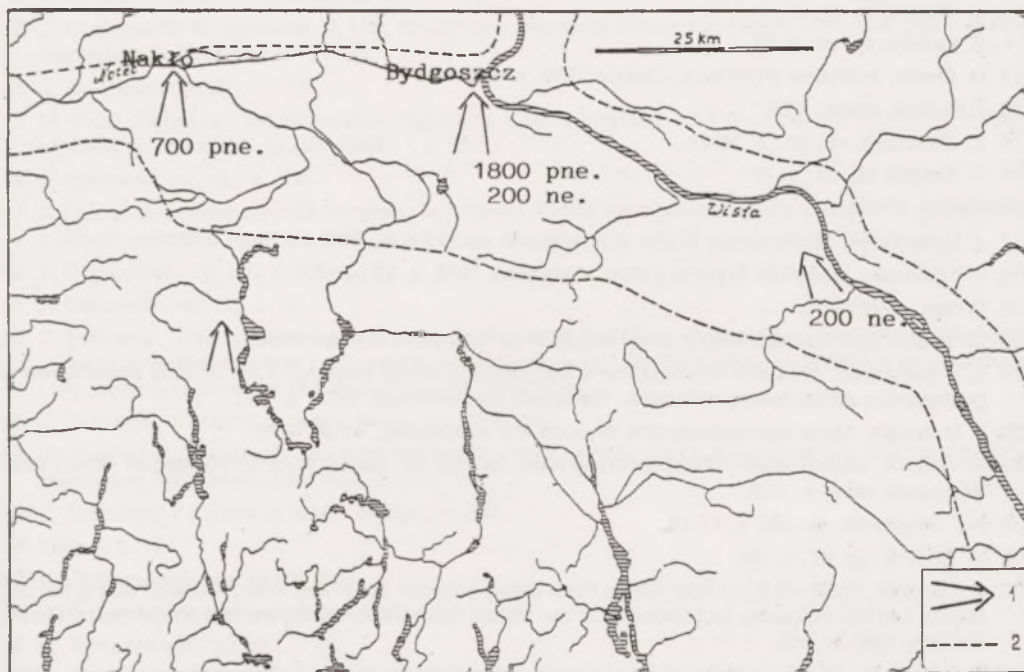
najważniejszymi odbiorcami bursztynu, zaś głównymi kontrahentami w tym handlu stały się ludy Kotliny Karpackiej. Wisłą wywożono wówczas na południe znaczne ilości surowca i wyrobów bursztynowych ¹⁰⁰.

7. Zakończenie

Południowa granica Pomorza, wzdłuż szerokiej, zalewowej doliny Noteci oraz końcowego odcinka Warty, odznaczała się w epoce brązu i początkach epoki żelaza obecnością kilku wyraźnych, dogodniejszych przejść poprzez doliny obu tych rzek, wzdłuż linii północ-południe. Nie były one wykorzystywane równocześnie i wykazują zróżnicowanie w zakresie ich znaczenia dla kultur wczesnobrązowych, kultury łużyckiej, wschodniopomorskiej i późnej, wielbarskiej oraz przeworskiej. Pomędzy Odrą a Wisłą dwa takie przejścia usytuowane były na pograniczu kujawsko-pomorskim.

Pierwsza strefa kontaktowa znajdowała się nieopodal Nakła, w rejonie przewężenia rozległej doliny Noteci. Pomimo dość gęstego rozmieszczenia punktów osadniczych z analizowanych okresów pradziejów, trudno wśród nich odnaleźć ślady dalekosiężnych kontaktów handlowych. Brak tego typu znalezisk zarówno z cyklu łużyckiego jak również z okresu rzymskiego, pozwala co najwyżej utożsamiać rejon nakielski z lokalnym szlakiem wymiany pomiędzy Kujawami a Pojezierzem Krajeńskim.

Rola drugiej strefy kontaktowej, obejmującej ujście Brdy do Wisły była zapewne większa, choć jej pełne znaczenie nie jest wyjaśnione ¹⁰¹. Interregionalny charakter przejścia bydgoskiego pomiędzy Kujawami a Pomorzem Wschodnim nabierał wysokiej rangi wówczas, gdy przez ziemie polskie przebiegały drogi bursztynowe we wczesnej epoce brązu, w okresie halsztackim oraz okresie wpływów rzymskich. Natężenie handlu bursztynem ulegało zmianom, od wczesnej epoki brązu ¹⁰², po okres wpływów rzymskich ¹⁰³. Jego

Główne strefy przekraczania rubieży kujawsko-pomorskiej (1 – strefy przejściowe z datowaniem ich nasilonego wykorzystania, 2 – granice Kotliny Toruńskiej i Pradoliny Noteci – Warty)

Rys. J. Woźny

śladami w regionie bydgoskim są przede wszystkim importy, a także przypuszczalne miejsca przekroczenia naturalnych barier Wisły i Brdy, jak np. poniżej Bydgoszczy w kierunku łużyckiego grodu w Kamieńcu na ziemi chełmińskiej¹⁰⁴. Rzeki płynące przez pogranicze kujawsko-pomorskie nie tylko dzieliły, lecz także ułatwiały dalekosiężną komunikację. Dzięki temu u schyłku starożytności region osadniczy Kotliny Toruńskiej pomiędzy Solcem Kujawskim a Bydgoszczą znalazł się na wiślanym szlaku handlu bursztynem w II-III w. n.e.¹⁰⁵.

Przypisy:

- 1 J. Ostoja-Zagórski, Refleksje na temat czasu i przestrzeni w badaniach archeologicznych, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, t.37, nr 1, 1998, s. 168-172.
- 2 Z. Staszczak, *Pogranicze polsko-niemieckie jako pogranicze etnograficzne*, Poznań 1978, s. 15-21.
- 3 S. Kadrow, *Gospodarka i społeczeństwo. Wczesny okres epoki brązu w Małopolsce*, Kraków 1995, s. 26-27.
- 4 Z. Staszczak, op. cit., s. 21.
- 5 L. Czerniak, Zagadnienie odrębności kulturowej neolitycznych mieszkańców Kujaw, [w:] *Z badań nad genezą regionalizmu kulturowego społeczeństw Kujaw*, Poznań-Kruszwica-Inowrocław 1996, s. 25-30.
- 6 W. Wrzosek, *Historia – kultura – metafora. Powstanie nieklasycznej historiografii*, Wrocław 1995, s. 85-89.
- 7 L. Czerniak, op. cit., s. 27-28.
- 8 Z. Staszczak, op. cit., s. 19.
- 9 P. Tyszka, *Postrzeganie granicy w średniowieczu*, *Kultura i społeczeństwo*, t.39, nr 1, 1995, s. 105-118.
- 10 Z. Staszczak, op. cit., s. 149.
- 11 S. Kadrow, op. cit., s. 25.
- 12 D. Clarke, *Analytical archeology*, London 1996, s. 246-249.
- 13 S. Kadrow, op. cit., s. 26.
- 14 Z. Staszczak, op. cit., s. 18-20.
- 15 S. Kadrow, op. cit., s. 27.
- 16 Ibidem, s. 130.
- 17 J. Czebreszuk, *Spoleczności Kujaw w początkach epoki brązu*, Poznań 1996, s. 2-3.
- 18 J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1978, s. 251-252.
- 19 Ibidem, s. 291-292.
- 20 M. Szymt, *Spoleczności kultury amfor kulistych na Kujawach*, Poznań 1996, s. 81.
- 21 A.T. Jankowski, *Stosunki hydrograficzne bydgoskiego węzła wodnego i ich zmiany spowodowane gospodarczą działalnością człowieka*, Warszawa-Poznań-Toruń 1975, s. 12
- 22 T. Murawski, *Mapa morfogenetyczna Wysoczyzny Krajeńskiej*, Toruń 1978.
- 23 W. Mrózek, *Wydmny Kotliny Toruńsko-Bydgoskiej*, [w:] red. R. Galon, *Wydmny śródlądowe Polski, cz.II*, Warszawa 1958, s. 1-58.
- 24 A.T. Jankowski, op. cit., s. 13-15.
- 25 W. Mrózek, op. cit., s. 12n.
- 26 A. Tomczak, *The Evolution of the Vistula River Valley between Toruń and Solec Kujawski during the late Glacial and the Holocene*, [w:] *Evolution of the Vistula River Valley during the last 15000 Years, Part 1*, Wrocław 1982, s. 115.
- 27 T. Churski, H. Okruszko, *Torfowiska w dorzeczu górnej Noteci*, *Przegląd Geograficzny*, t.33, z.3, 1961, s. 477-497.
- 28 A.T. Jankowski, op. cit., s. 11.

- 29 J. Walas, Szata roślinna Kotliny Toruńskiej, Zeszyty Naukowe UMK, Geografia IV, 1969, s. 160-186.
- 30 J. Ostoja-Zagórski, Mezoregion Sobiejuchy na Pałakach. Dynamika procesów zasiedlania w starożytności, Warszawa-Żnin, 1993, s. 75.
- 31 L. Kozacki, Charakterystyka środowiska przyrodniczego Pałuk, [w:] Studia i materiały do dziejów Pałuk, Poznań 1989, s. 23-42.
- 32 A. Koško, A. Cofta-Broniewska, Historia pierwotna społeczeństw Kujaw, Warszawa-Poznań 1982, s.106.
- 33 J. Czebreszuk, op. cit., s. 243-251.
- 34 Ibidem, s. 211.
- 35 Ibidem, s. 212.
- 36 P. Makarowicz, Rola społeczności kultury iwieńskiej w genezie trzcinieckiego kręgu kulturowego (2000 – 1600 BC), Poznań 1998, s. 269-271.
- 37 A. Koško, Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresach schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu, Poznań 1979, s. 138.
- 38 Ibidem, mapa 18B.
- 39 R. Tomaszewski, Osadnictwo pradziejowe i średniowieczne Nakła i okolic w świetle źródeł archeologicznych, [w:] Rozwój przestrzenny i architektoniczny Nakła nad Notecią, Nakło 1999, s. 31-41.
- 40 Arkusz 38-36 Archeologicznego Zdjęcia Polski, d. woj. bydgoskie, Państwowa Służba Ochrony Zabytków, Bydgoszcz.
- 41 E. Dygaszewicz, Ze studiów nad zasiedleniem mezoregionu bydgoskiego w pradziejach i czasach historycznych w świetle dotychczasowych badań, Komunikaty Archeologiczne, t.6, 1994, s. 24-38.
- 42 A. Koško, op. cit., s. 184-185.
- 43 Z. Bukowski, Pomorze w epoce brązu w świetle dalekosiężnych kontaktów wymiennych, Gdańsk 1998, s. 147.
- 44 A. Koško, A. Cofta-Broniewska, op. cit., s. 132.
- 45 J. Czebreszuk, M. Ignaszak, J. Łoś, Osadnictwo wczesnej kultury łużyckiej w Narkowie gmina Dobre stanowisko 9, Poznań 1997, s. 53.
- 46 Z. Bukowski, op. cit., s. 151.
- 47 M. Gedl, Początki i zróżnicowanie regionalne kultury łużyckiej na Pomorzu, [w:] Problemy kultury łużyckiej na Pomorzu, Słupsk s. 25-51.
- 48 Z. Bukowski, op. cit., s. 160.
- 49 J. Dąbrowski. Uwagi o handlu brązem, [w:] Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami, Rzeszów 1992, s. 91-97.
- 50 J. Czebreszuk, op. cit., s. 61.
- 51 J. Dąbrowski, op. cit., s. 94.
- 52 Z. Bukowski, Tzw. szlak bursztynowy z wczesnej epoki żelaza na obszarach na południe od Sudetów i Karpat w świetle importów pochodzenia południowego, [w:] Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami, Rzeszów 1992, s. 42.
- 53 Z. Bukowski, Pomorze w epoce brązu..., s. 194-195.
- 54 W. Szafranski, Znaczenie skarbów brązowych, [w:] Pierwsza Sesja Archeologiczna Instytutu Kultury Materialnej PAN, Warszawa 1957, s. 154-160.
- 55 Z. Bukowski, Pomorze w epoce brązu..., s. 238.
- 56 Ibidem, s. 194.
- 57 R. Tomaszewski, op. cit., s. 45.
- 58 Z. Bukowski, Pomorze w epoce brązu..., s. 17.
- 59 R. Tomaszewski, op. cit., s. 29.
- 60 E. Dygaszewicz, op. cit., s. 30-38.
- 61 Arkusz 38-38 Archeologicznego Zdjęcia Polski, d. woj. bydgoskie, Państwowa Służba Ochrony Zabytków, Bydgoszcz.

- 62 C. Potemski, Pradzieje Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego, Bydgoszcz 1963, s. 39-41.
- 63 Z. Bukowski, Pomorze w epoce brązu..., s. 238.
- 64 Ibidem, s. 358.
- 65 Z. Bukowski, Tzw. szlak bursztynowy..., s. 48.
- 66 Z. Bukowski, Pomorze w epoce brązu..., s. 359; A. Niesiołowska-Wędzka, Procesy urbanizacyjne w kulturze łużyckiej w świetle oddziaływań kultur południowych, Wrocław-Warszawa-Kraków 1989, ryc. 27.
- 67 E. Dygaszewicz, op. cit., s. 17-39.
- 68 J. Kostrzewski, Pradzieje Pomorza, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, s. 90-91.
- 69 T. Malinowski, Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, Mapa XVIII.
- 70 Ibidem, Mapa XXIV.
- 71 Ibidem, Mapa I.
- 72 Ibidem, Mapa IX.
- 73 J.T. Podgórski, Fazy cmentarzysk kultury łużyckiej i pomorskiej na Pomorzu Wschodnim, [w:] Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami, Rzeszów 1992, s. 211.
- 74 A. Koško, A. Cofta-Broniewska, op. cit., s. 172.
- 75 S. Kadrow, op. cit., s. 130.
- 76 C. Potemski, op. cit., s. 43-54.
- 77 R. Tomaszewski, op. cit., s. 46.
- 78 Z. Bukowski, Pomorze w epoce brązu..., s. 17.
- 79 J. Ostoja-Zagórski, Przemiany osadnicze, demograficzne i gospodarcze w okresie halsztackim na Pomorzu, Wrocław-Warszawa-Kraków 1982, Mapa 1.
- 80 M. Kaczmarek, Aktualne problemy badań nad kulturą pomorską w Wielkopolsce, Folia Praehistorica Posnaniensia, t.9, 1999, Mapa 1.
- 81 J. Ostoja-Zagórski, Przemiany osadnicze..., Mapa 1.
- 82 C. Potemski, op. cit., Mapa 3.
- 83 T. Grabarczyk, Kultura wielbarska na Pojezierzach Krajeńskim i Kaszubskim, Łódź 1997.
- 84 A. Cofta-Broniewska, Grupa kruszańska kultury przeworskiej, Poznań 1979.
- 85 Ibidem, s. 126-128.
- 86 Ibidem, Mapa 2.
- 87 E. Dygaszewicz, op. cit., s. 25-38.
- 88 R. Tomaszewski, op. cit., s. 46.
- 89 T. Grabarczyk, op. cit., s. 83.
- 90 Ibidem, s. 97.
- 91 Ibidem, s. 104-105.
- 92 A. Cofta-Broniewska, op. cit., s. 126.
- 93 K. Majewski, Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich, Wrocław 1949, s. 23.
- 94 W. Kowalenko, Przewłoka na szlaku żeglugowym Warta-Gopło, Przegląd Zachodni, t.8, nr 5-8, 1952, s. 46-100.
- 95 A. Koško, A. Cofta-Broniewska, op. cit., s. 222-223.
- 96 A. Cofta-Broniewska, op. cit., s. 155-156.
- 97 Ibidem, s. 156-157.
- 98 R. Tomaszewski, op. cit., s. 46; A. Cofta-Broniewska, op. cit., mapa 10.
- 99 A. Cofta-Broniewska, op. cit., s. 277 (Katalog punktów osadniczych kultury przeworskiej z terytorium Kujaw).

- 100 Ibidem, s. 156.
- 101 Z. Bukowski, Pomorze w epoce brązu..., s. 17.
- 102 J. Dąbrowski, op. cit., s. 94.
- 103 J. Tejral, Znaczenie szlaku bursztynowego w okresie rzymskim i w okresie wędrówek ludów, [w:] Szlak bursztynowy, Łódź 1992, s. 29-55.
- 104 A. Niesiołowska-Wędzka, op. cit., ryc. 27.
- 105 A. Cofta-Broniewska, op. cit., s. 156.